

Objavlivanjem je knjige *Zrcalo človečaskago spasenja* Martine Kramarić učinjen dostupnim i kritički priređen još jedan biser hrvatske srednjovjekovne književnosti, čime se osigurava ne samo sve bolje (u)poznavanje povijesti hrvatskoga književnog jezika u 15. stoljeću nego i otvara širok prostor za buduća istraživanja. S obzirom na to da je riječ o jednome od prijevoda sa staročeškoga jezika, zamjetan je autoričin napor da nastanak odabranoga djela rasvijetli i u slavenskome i u europskome kontekstu, a tako i njezino nastojanje da pozornost istraživača skrene upravo na prevoditeljsku djelatnost i tehniku hrvatskih glagoljaša. Imajući to na umu, možemo s pravom pretpostaviti da će objavljeno izdanje biti važnom točkom u daljnjim istraživanjima povijesti slavenskih kulturnih i jezičnih dodira.

IVANA ETEROVIĆ

KRITIČKO IZDANJE ČAJNIČKOGA ČETVEROEVANĐELJA

Čajničko četveroevanđelje, bosanski rukopis s početka 15. stoljeća. Priredila Erma RAMIĆ-KUNIĆ. Univerzitet u Sarajevu, Institut za jezik. Edicija Posebna izdanja, knj. XXVI. Sarajevo 2017., 400 str.

Izdavanje svakoga srednjovjekovnoga kodeksa velik je događaj za paleoslavistiku, a posebno, naravno, za područje na kojem je on nastao i za čije je dobro služio. Ambiciozni projekt izdanja svih dostupnih srednjovjekovnih bosanskih spomenika, u konkretnom slučaju evanđelja, potaknut posljednjih godina u Sarajevu, od prvorazredne je važnosti za paleoslavistiku.

Erma RAMIĆ-KUNIĆ, priređivačica *Čajničkoga evanđelja* (Čaj.) obavještava nas u *Predgovoru* (str. 9–45) o izgledu, sadržaju i sudbini ove knjige te na temelju paleografskih, ortografskih, jezičnih i tekstovno-leksičkih odlika o njegovu mjestu među srodnim bosanskim i drugim slavenskim spomenicima. Nakon *Sadržaja* (str. 3–8) slijedi *Predgovor* (str. 9–45) i tekst *Čajničkoga četveroevanđelja*, tj. transkripcija s kritičkim aparatom (str. 67–400). Na str. 46 doznajemo *O principima izdanja*: »Osnovni je tekst [...] vjerno prenesen s faksimila. Prenesen je red za redom, onako kako je u originalu.« Kritičko izdanje Čaj. ostvareno je na temelju »iskristaliziranih filoloških principa« po ugledu »na uzorna moderna izdanja (usp. Vakareliyska 2008)« (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 46). Dalje se opisuje *Kritički aparat* (str. 47–48) i *Parakritički aparat* (str. 49),

pojašnjavaju se *Skraćenice u kritičkom i parakritičkom aparatu* (str. 49) i *Nadredni znaci* (str. 49–50). Na str. 50–53 prikazana je *Podjela teksta* s tablicama (str. 50–53). Nakon popisa *Skraćenica u Čajničkom evanđelju* (str. 54) nalaze se *Bibliografija* (str. 55–64), *Izvori* (str. 55–60) i *Literatura* (str. 60–64). Popis glava *Čajničkoga evanđelja* (u *Sadržaju* na str. 3–8) ispisan je ćirilicom kakvom je objavljen čitav kodeks čime se, istina, tekst približava originalu, ali i otežava pristup korisnicima nepaleoslavističkih struka. Izbor fonta nije objašnjen.

Čajničko evanđelje (Čaj.) (formata 19,5 × 15 cm) pisano je kao i većina sačuvanih bosanskih kodeksa krajem 14. st. i(li) početkom 15. st. na pergamentu (polu)ustavnim tipom ćirilice. Nepotpun, oštećen i nemarno sastavljen rukopis sadrži 167 folija. Nedostaje mu početak i završetak te nekoliko listova unutar sačuvanoga teksta. Ovo je jedino (srednjovjekovno) bosansko evanđelje koje se još nalazi na prostoru svoga nastanka. Pohranjeno je u Muzeju crkve Uspenja Bogorodice u Čajniču.

Spominje ga prvi put u popisu knjiga i rukopisa te crkve Milan M. Vukićević (1901.) u članku »Iz starih srbulja«. Vera Jerković (1975.) opisala je u opširnoj monografiji (uz glavne podatke o kodeksu) njegovu paleografiju i jezik.

Još nije razjašnjeno pitanje naručitelja i(li) adresata ovoga kodeksa. Jerković (1975: 6) smatra na temelju zapisa na marginama da je Čaj. nastalo za bosanskoga velikaša Pavla Radenovića vjerojatno u njegovoj dvorskoj kancelariji ili u nekom obližnjem manastiru, možda Dobrunu. Herta Kuna (2008: 118–119) to argumentirano pobija. Čaj. je prepisivalo s više predložaka nekoliko pisara. Petar Mirković (1956: 174) pretpostavlja trojicu ili četvoricu. Jerković utvrđuje prema paleografsko-ortografskim odlikama i tipu podjele teksta tri predložka (prvi od Mt 7,12 do Mt 24,27, drugi najopsežniji od Mt 24,27 do Lk 6,42 i treći od Lk 6,42 do Lk 22,6, tj. kraja sačuvanoga kodeksa) s kojih je istovremeno prepisivalo pet glavnih i četiri sporedna pisara »koji su se naizmenično smjenjivali«. Pokazuje se da je prvi dio kodeksa (do f. 48a) djelo nekoga bosanskoga krstjanina (JERKOVIĆ 1975: 49), dok su najveći, središnji dio (od f. 48a do 129a) prepisivala trojica zastupnika raške redakcije čije su karakteristike najprimjetnije kod drugoga pisara. Peti je pisar prepisao zadnji odsječak sačuvanoga teksta od f. 129a do f. 167b. To znači da su na istom mjestu radili predstavnici dviju pisarskih škola i dviju Crkava, bosanske i pravoslavne srpske. Kuna (2008: 119) prepoznaje prema stanju u drugoj podlozi s koje prepisuju tri pisara i razlike u njihovu »stavu i obučenosti«. *Evanđelje po Ivanu* izostaje u potpunosti osim citata (Iv 15,17–20) koji se čita za Sv. Jurja i Sv. D(i)mitrija (KUNA 2008: 118, »za Đurđevdan i Mitrovdan«) ispisanoga retardiranom glagoljicom na f. 90a (između stihova Mk 9,44 i Mk

9,45). Istim je pismom nevjesta ruka unijela na f. 89b poruku i alfabet u koje su umiješana ćirilična slova.

S izuzetkom nekoliko ljepših inicijala, Čaj. nije posebno ukrašavano. Na f. 92b nalazi se portret Kraljevića Marka, »s(ve)ty marko kraljevićъ«, koji je poslije nastao, a što također govori o sredini u kojoj se evanđelje nalazilo.

Kodeks ima u prvom i petom dijelu arhaičnu podjelu teksta na Amonijeve glave s Euzebijevim kanonima, poznatu svim bosanskim evanđeljima. Liturgijske oznake *začelo* i *konac* (lekcije) koje govore o upotrebi u pravoslavnoj crkvi prisutne su pri kraju *Evanđelja po Mateju* i u čitavu *Evanđelju po Marku*, što znači u najvećem dijelu teksta. I suprasegmentalna obilježja u tom odsječku ukazuju na njegovu liturgijsku namjenu.

Irena Grickat (1961–62: 231) nije bila sigurna u bosanstvo Čaj.: »Zbog izvesnih njegovih osobina koje sam mogla da zapazim na snimcima i u literaturi svrstavanje Čaj. u krug bosanskih jevanđelja izgleda mi donekle nesigurno.«

U opširnom *Predgovoru* iznose se glavni (paleografski, ortografski i jezični) podaci iz monografije Vere Jerković o ovom tekstu. Erma Ramić-Kunić opisuje slovne oblike kod (različitih) pisara Čaj., što potkrepljuje fototipskim snimkama. Inicijal s ljudskom glavom uz slovo *I* na f. 35a podsjeća »po svojoj kompoziciji« na iste u *Manojlovu* (Man., početak 14.) i *Divoševu ev.* (Div., druga četvrtina 14. st.), oba iz ranije faze formiranja bosanskih evanđelja (JERKOVIĆ 1975:11).¹

Inicijali *U* i *Č* slični su onima u *Kopitarovu ev.* (Kop., 14./15. st.) (f. 66a). Zadnji, peti dio »po stilu ukrašavanja podsjeća na ukrase u *Hvalovom zborniku*« (Hv., 1404. god.) (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 16). Završni odlomak Čaj. sličan je cjelovitom rukopisu *Nikoljskoga ev.* (Nik., 14./15. st.) upotrebom tzv. »okatoga« *O* te jednakim inicijalom na identičnom mjestu, na početku 15. poglavlja *Evanđelja po Luki*. To znači da se za Čaj. mogu pretpostaviti i

¹ U Čaj. su izrezane folije 47b–48a (Mt 23,38 – Mt 24,14). Praznine na približno istom mjestu u tekstu imaju i *Manojlovo ev.* (Man.) s početka 14. st. (Mt 23,35–24,4) i *Divoševo ev.* (Div.) iz druge četvrtine 14. st. (Mt 23,30–24,3). U *Vrutočkom ev.* (Vrut., kraj 14. st.) na margini uz stih Mt 24,12 (*za umnoženie bezakoniê iseknetъ ljuby mnogoyhъ* Div.) dodano je rukom glavnoga pisara *nepriêzanъ*. Nije sasvim jasan razlog odstranjivanju tih stihova iz čak triju kodeksa.

U naslovu glave 64 uz Mt 26,29 čitamo u Čaj.: *o obrazê tainêmb si rêčъ o službê*, dok Div. bira termin *mbša* (prema lat. *missa*): *o obrazê taniêmb (!) si rêčъ mbsi*. U Hv., Nik. i Ml. stoji samo *o obrazi tainimъ*, a u Kop. *o prêdani isusovi*. Vidi kod Aleksandra Belića o izrazu *mbša* u *Miroslavljevu ev.* (BELIĆ 1936: 216).

neposrednije veze kako s Man. i Div. (oba iz 14. st.) tako i s nešto mlađim, najznačajnijim bosanskim rukopisima, Nik. i Hv.

I slovni inventar ukazuje na dvije norme, bosansku i rašku, koje se i prepliću. Češća upotreba prejotiranih *ja* i *je* (umj. *jat* i *e*) u središnjoj dionici Čaj. potvrđuje raški uzus. Grafem *đerv* (za /đ/ i /ć/), koji se gubi iz srpske pisarske tradicije već od 12. st. (a postaje amblemom bosanske ćirilice), upotrebljava se i u središnjem dijelu Čaj. (JERKOVIĆ 1975: 291, 596). *Đerv* se nalazi i u domaćim riječima za /ć/, npr. *nojb*, *pejb*, *reji*. Treba usporediti i *vefe* u Čaj. nasuprot *vešte* u drugim bosanskim evanđeljima (dalje: dr. bos.), u Mt 26,53, ali nekoliko stihova dalje, u Mt 26,57, stoji prema srpskom pravopisu prejotirano *e* (*je*) na početku riječi: *jemše* u Čaj. vs. *emše* dr. bos. Razlog miješanja pravopisnih navika Jerković (1975: 202) vidi u pograničnom, istočnobosanskom području na kojem je rukopis nastao. Posebnost je Čaj. ne samo da ga prepisuju tako brojni pisari nego da se oni naizmjenično smjenjuju čak i na istoj stranici. U stranim riječima pojavljuje se *đerv* za /đ/ u Čaj. redovito za izraz *jeona* vs. *geona* (vs. *đbrb* vs. *ezero*): *vъ jeone* (Mt 10,28), *vъ jeonu* (Mt 18,9) i dalje; zatim u Mt 12,41 *muže nevjisci* Čaj. vs. *nevgitъski(e)* dr. bos.

Jerković (1975: 12–18) zaključuje na temelju paleografskih, ortografskih i jezičnih kriterija da je Čaj. nastalo na istočnobosanskom području. To se najbolje potvrđuje čuvanjem (staroga) *jata* na etimološkom mjestu, što implicira njegovu ijekavsku vrijednost. Nekoliko ikavskih leksema (*divica*, *obitilb*, *svitilnikb*) može upućivati na pisara ikavca, jedan ikavski predložak ili na sveprisutni utjecaj pisarske ikavske manire u bosanskoj srednjovjekovnoj književnosti.

Inovacije u jeziku koje sporadično iskrсну potvrđuju doba (i područje) nastanka kodeksa. U prvom i petom rukopisu (u kojima je zastupljena bosanska norma) dolazi do izmjene *jera* u *a*, *-lb* > *-o*, *vъ* > *u* kao i do inovacija u morfologiji.

Zanimljiva je promjena *lb* u *o* u početnom (premetnutom) slogu strane riječi *elъma* (za aramejski *lema*, hebrejski *lama* u poznatom biblijskom citatu) *eoma* Čaj., Dov. vs. *elъma* dr. bos. (prema *elma* u Mir.?) vs. *lema* Mar. vs. *lima* Sav. (Mt 27,46); usp. u Mk 15,34 *lima* Čaj., Vrut., Vat2. vs. *ilima* Div., Nik., Kop., Ml. vs. *elъma* Hv., *elma* Vat., *eoma* Prip. Do takve promjene dolazi u Čaj. i u nekim drugim (pisarima manje poznatim) riječima, npr. *alъkati/vъzalъkati*: *vzaokati* Čaj. vs. *vzalъkati* dr. bos. (Mt 21,18). To poznaju još neka bosanska evanđelja, Vrut., Prip. i Dov; usp. *aocuštee* Vrut. vs. *alъčuštee* Čaj. u Lk 1,53; *aovęstarъ* Prip. vs. *alъvęstarъ* Čaj.; *veobludu* Dov. vs. *velъbludu* dr. ev. u Mt 19,24, *veobludъ* Dov. vs. *velъbludimi* Čaj. i Prip. vs. *velъbludъ*

Div., Nik., Hv., Sof. vs. *velbbluždihb* Kop. u Mk 1,6; *gogatb* Čaj. i Prip. vs. *golgatb* Div., Nik., Hv., *golbgata* Sof., Ml., *golbgota* Mir., Kop. u Mt 27,33, što znači da je u doba prepisivanja Čaj. proces promjene *lb* u *o* bio živ.

U Čaj. gotovo redovito rotira *l > r* u riječi *delatele > delatere* (Mt 20,1,2; Mt 21,33,35) (JERKOVIĆ 1975: 124). Mehmed Kardaš (2018: 17, bilj. 18) misli da se ta izmjena ne smije smatrati slučajnom jer je poznata kako u Dov. (*délaterie* Čaj., Dov. u Mt 21,35) i Kop. (*délaterb* Kop. vs. *délatelb* (!) Čaj. u Mt 9,37) tako i u umetku srpskoga *Mokropoljskoga evanđelja*, za koje se pretpostavlja da ga je pisao jedan od pisara Čaj. (SAVIĆ 2014: 441). Zanimljivo je da je oblik *delatere* potvrđen u prvom dijelu Čaj. (Mt 20,1–2; Mt 21,33,35) koji je po mišljenju Vere Jerković prepisivao neki krstjanin. *Mokropoljsko se evanđelje* (Mp.) kao i *Vatikansko* (Vat.) – a oba su puni aprakosi iz sredine 13. st. – našlo izvjesno vrijeme (Vat. kao poklon banu Mateju Ninoslavu) na bosanskom području.

U drugom, pomlađenom odsječku (!) Čaj. (u Mk 4,8) potvrđen je jedini primjer prelaska /*đ/* u /*j/* (što je izrazita odlika zapadnijih govora): *priploivaše* (< *priplodivaše*) Čaj. vs. *priplodovaše* Ml., Bd., Šč. vs. *priplodi* Hv. (Nik.) Div., Sof., Vrut., Prip. vs. *priploditb* Dov. (JERKOVIĆ 1975: 292; PEŠIKAN 1989: 199).

Noviji su oblici u deklinaciji: *gradovb* Čaj. vs. *gradb* Hv., Nik., Vrut., Prip. (Mt 10,23) i *dobroga bisera* Čaj. vs. *dobrago* Hv., Nik., Vrut. (Mt 13,45).

Izgleda da u istraživanju Čaj. do sada nije tematizirana upotreba postpozitivne pokazne zamjenice. Tako nije uočeno jedno mjesto sa zanimljivim odnosima među spomenicima. U retku Mt 24,48 gdje počinje »raški« rukopis čitamo *zli rabb tb* u Čaj., Sof., Div., Dov. kao Zogr. i Ostr., *rabotb* (!) Ass. vs. *zli rabb* (bez zamjenice) Grig.-Giljf., Nik., Hv., Vrut.; Mir., srp. ev. kao Mar. U *Baničkom tetraevanđelju* (Ban., bug., kraj 13. st.) i u *Dobrejšinu tetraevanđelju* (Dobrš., mak., prva polovina 13. st.) stoji: *zliotb rabb*. Čaj., kao i sva bos. ev., ima npr. u Mt 24,46 *blaženb rabb tb* i u Mt 13,44 *selo to*. Postpozitivna upotreba pokazne zamjenice nalazi se u hrvatskoglajolskim tekstovima, a obilježje je i suvremenih makedonskih i bugarskih govora te je značajna tema u bugarskoj paleoslavistici. Asigmatski je aorist, kao i u ostalim bosanskim evanđeljima, čest, što se dovodi u vezu s utjecajem jednoga od prapredložaka bliskoga kanonskomu *Assemanijevu ev.* (Ass., kratki aprakos iz 11. st.) na njih.

Vera Jerković otkriva jezičnu pomlađenost Čaj. uz dobro čuvanje arhaičnoga teksta, što se može utvrditi (u različitom opsegu i intenzitetu) za većinu bosanskih evanđelja. Ta se filologinja nije bavila tekstološkom analizom kodeksa.

Tekstovno-leksičkim obilježjima i problemima posvećen je najveći dio *Predgovora*. Cilj je odrediti mjesto Čaj. u filijaciji i bosanskih i drugih slavenskih evanđelja. Ovdje se nudi vrlo opsežan poredbeni materijal. Navode se iz istraživanja već poznata relevantna mjesta. Ramić-Kunić uspoređuje Čaj. s drugim bosanskim, kanonskim i tekstovima drugih redakcija, srpskom, makedonskom, bugarskom, istočno-slavenskom.

Bosanska su četvoevanđelja visoko cijenjena u paleoslavistici jer tradiraju, kako se misli, neredigiran tekst najstarijega prijevoda evanđelja. To se tumači prilikama u kojima je djelovala Crkva bosanska koje nisu dozvoljavale (koliko je poznato) kako stvaranje novih žanrova tako ni osuvremenjavanje postojećih tekstova.

U bosanskoj evanđeoskoj tradiciji razlikuju se kodeksi koji čuvaju arhaičan prijevod bez značajnijih pomlađivanja: iz prvoga perioda *Grigorovič-Giljferdingovo evanđelje* (Grig.-Giljf., kratki aprakos ili tetra iz 13.–14. st.), iz druge, »prijelazne« faze Div. i Man. (14. st.) i iz trećega razdoblja Nik., Dan., Hv., Sof. (14./15. st.), Vrut. (kraj 14. st.) i oni kod kojih je vidljiv utjecaj kasnijih redakcija različite provenijencije: srpske raške/resavske, bugarske preslavske, istočno-slavenske, u koje se pored Kop., Ml., Dov., Prip. ubraja i Čaj. Sva se bosanska evanđelja smatraju tetrama. Nesigurnost vlada kod najstarijega, kod Grig.-Giljf.

Struktura evanđelja – tetra ili aprakos (kratki ili puni) – također određuje izbor leksičkih varijanata u njima. Bitne su inačice ugrađene već u najstariju opoziciju: kraći aprakos (Ass., Ostr., Sav.) vs. tetra (Mar., Zogr.) (KARDAŠ 2020: 191). U posljednje se vrijeme uviđa da je i Ass. blago inovirano jer sadrži riječi (*lqkavb* vs. *nepriêzbnb*, *mnoğašti* vs. *množiceju*, *mimoiti* vs. *minuti*, *žizbnb* vs. *životb*) koje se (danas) drže preslavizmima (HRISTOVA-ŠOMOVA 2004: 539–540). Anatolij A. Alekseev (1999: 175) nazire u Hv. strukturu kratkoga, a u Nik. punoga aprakosa. Prvenstvo tetre (ranije tumačenje) ili aprakosa u najstarijem prijevodu evanđelja još nije riješeno.

Ramić-Kunić (2017: 12–13) naglašava zamjetne sličnosti bosanskih tekstova s kanonskim *Assemanijevim evanđeljem*, što je već poznato iz istraživanja (GRICKAT 1961–62: 280–281). To potvrđuju primjeri u kojima i Čaj. prati Ass.: *trivola* vs. *rêpiê* Mt 7,16, *na semb petrê* vs. *na semb kamenê* Mt 16,18, *nêma* vs. *gugnêva* Mk 7,32, *mamonê* vs. *žitii* Lk 16,11, *mimoiti* (presl.!) vs. *minuti* Lk 19,4.

Dalje se nabrajaju leksičke varijante koje povezuju Čaj. s većim brojem bosanskih i drugih slavenskih evanđelja. Posebna se pažnja posvećuje mjestima gdje u Čaj. stoji *s(ve)ti b(o)že* umj. *s(ve)ti b(o)ži(i)* jer je oblik *b(o)že* – koji

Ramić-Kunić (2017: 20) smatra za *lectio varia* prema *b(o)ži(i)* – potvrđen u Div. i *Miroslavljevu ev.* (Mir., puni aprakos, 1161–1170. god.) čime se »upućuje na tradiranje takve varijante u starijem prijevodu«: Mk 1,24 *s(ve)ti b(o)-že Čaj.*, Prip., Sof., Div. vs. *s(ve)ti b(o)ži(i)* dr.; Lk. 4,34 *s(ve)ti b(o)že Čaj.*, Prip., Vrut., Mir. vs. *s(ve)ti b(o)ži(i)*. Oba se puta Čaj. slaže s *Pripkovićevim ev.* (Prip., kraj 14. st.), koje je nakon *Dovoljskoga ev.* (Dov., 15. st.) najpomlađenije bosansko evanđelje.

Pripkovićevo, Vrutočko i *Sofijsko ev.* uneseni su u kritički aparat izdanja Čaj. jer njihove varijante »nisu predstavljene u kritičkom aparatu Hvalovog zbornika« (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 47). Za sve se njih pretpostavlja jedna zajednička (iako vrlo udaljena) podloga jer ih vezuju iste inačice, pogreške, dodavanja i izostavljanja (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 25). Čaj. ima »najudaljeniji predložak« u ovoj skupini. U *Pripkovićevu se evanđelju* označavaju, kao u središnjem dijelu Čaj., češće nego u drugim bosanskim evanđeljima počeci (i to s liturgijskim uvodom *vb ono vrême*) i završeci (*konac*) lekcija, dok Vrut. nedosljedno bilježi te oznake. Samo u jednom čitanju (Mt 10,36–42) one su u njemu sustavno provedene. U Sof. su liturgijske oznake unošene kasnije pa za njega treba pretpostaviti da je barem jedno vrijeme bilo u uporabi u nekom pravoslavnom manastiru.

Usporedba Čaj. s Prip. (str. 22–23) pokazuje bliske veze među njima (oni imaju u *Evanđelju po Marku* na istim mjestima liturgijske oznake) o čemu svjedoče i zajedničke pogreške. Prip. i Vrut. odstupaju na isti način u redosljednu rodoslovnoga popisa *Evanđelja po Luki* (Lk 3,23–38), što bi upućivalo na isti predložak. Petr A. Lavrov (1914: 241) ustanovio je grafijsku bliskost Prip. i Sof., a Kardaš (2018: 24) slaganja između Sof. i Vrut. To ilustriraju i neki leksički primjeri: *knigočie* Čaj., Vrut., Prip., Sof., Nik. kao Mar. vs. *knižnici* Kop., Ml., Hv. (Mt 23,23); *ot tržišta* (za gr. ἄγορα) Čaj. i Vrut. kao srpska i bugarska evanđelja, dok ostala bosanska evanđelja imaju prema Mar. *ot kouple* (Mk 7,4); *stvori* Čaj., Sof., Ml. kao Mar. vs. *sbdêla* druga bosanska evanđelja (Vrut. i Prip.!) kao Ass., Zogr. (Mt 26,10). Značajno je mjesto u Mt 27,62 gdje Čaj. i Sof. (Mir1., Vat., Ostr.) preferiraju prijevod *po petcê* vs. *po paraskevji* Hv., Div., Dan., *po paraskevgii* Nik. prema Ass. i Mar.; *po paraspevgii* (!) Ml., *paravgii* (!) Kop. Slovna pogreška u Mt 27,66 *grogb* povezuje Čaj. sa Sof. vs. *grob* dr.

I Vrut. i Prip. imaju zajedničke omaške kao što je *spiri* umj. *piri* (Mk 6,8) prema Mir. (?) koja se temelji na brkanju sličnih grčkih riječi *σπειρα* i *πίρα*. U Lk 22,35 i Kop. slijedi u ovome Mir.: *spiri* vs. *piri* dr.

Kardaš (2020: 156) primjećuje »da stepen inoviranja leksike rukopisā nije isti, kao što nije ista ni distribucija preslavskih leksičkih izbora«, što je bitno uočiti pri »odgonetanju provenijencije mlađih predložaka kojim raspolažu bosanski pisari«. Očigledno je da se nije prepisivalo iz istih izvora. Zanimljivi su npr. odnosi u Mt 26,57 gdje Čaj., Ml. i Kop. (od kojih je inače svaki pomlađen na poseban način) slijede Ass. pišući *voini* (usp. *vb ono vrēme voini* (s liturgijskim uvodom) Vat2) vs. *oni* Hv., Nik., Div., Vrut., Mir., Vuk. kao Mar.

Ramić-Kunić (2017: 33, bilj.19) ukazuje na slaganja Čaj. s Ml. »kakva se ne ponavljaju ni u jednom bosanskom rukopisu«. Tako npr. u Mt 26,4 *svētb stvoriše* Čaj., Ml. prema Mar, Sav. i Ostr.; Mir. i dr. srp., bug. Šaf., mak. Dobrš. i Karp., rus. Mstsl. vs. *svēštaše* kao Ass., Nik., Hv., Kop. i dr. bos., bug. Ban. i Trn., rus. Frol. Drugi bi izbor primjera pokazao i zamjetne sličnosti između Čaj., Ml. i Kop. Dalje autorica predstavlja složene odnose kako među bosanskima tako njih kao grupe prema drugim slavenskim evanđeljima. Pokazuje se da se često razilaze kako Ass. i Mar. tako Nik. i Hv. Teško je ustanoviti izvjesnu pravilnost u distribuciji varijanata, npr. Mt 24,39 *potopb* Hv., Nik., Div., Sof., Vrut., Prip., Kop., Vuk., Hil. kao Ass. vs. *voda* Čaj., Ml., Grig.-Giljf., Mir., Bd., Rh., Mp. kao Mar. Mk 5,20 *v dekapolyi* Hv., Mir. kao Ass. i Mar. vs. *deseti gradēhb* Čaj., Vr., Dov., Bd. vs. *deveti gradb* Nik., Sof., Kop., Ml. vs. *peti (!) gradēhb* Prip. Mt 17,2 *snēgb* Ml., Vrut., *Vračansko ev.* (Vrač., bug. aprakos, 13. st.), Ill4 (hrvgl., perikope iz misala, poč. 14. st.) kao Ass. vs. *svētb* Hv., Nik., Prip. prema Mar. U Čaj. stoji *svēti se* što bi mogla biti pogreška. Mt 12,45 *d(u)hb lučbšihb sebe* Čaj., Ml., Hv., *ljučbšihb s(...)* Div., Rh., Mp., Bd. (prema *lučbše* u Mir.?) vs. *ljuštšihb* Nik. prema *ljuštšb sebe* Mar. i dr. kanonski vs. *ljutēišihb sebe* Vat. vs. *gorbšihb* Kop., Vrut., Crk. vs. *zlēišihb* Hil.

Ramić-Kunić (2017: 25) upućuje na sličnosti Čaj. s Hv. u trećem predlošku, u *Evanđelju po Luki*: Lk 7,38, 8,12, 14, 19,6. Ovdje se radi, izuzev leksičkoga primjera *oblivati* Čaj. i Hv. vs. *močiti* dr. bos. ev. prema Mar., Zogr., *omakati* Ass. (Lk 7,38) o istim dodavanjima ili ispuštanjima teksta, a što se događa već u prvom dijelu Čaj. Hv. i Čaj. dodaju npr. u *Evanđelju po Mateju*: *eziki* Mt 10,22, *krbstitelb* Mt 11,18. Vrlo je važno mjesto (u Mt 8,28) gdje Čaj. i Hv. slijede Mar., a Nik. i većina bosanskih tekstova Ass.: *ot žali* Čaj., Hv., Man., Mir., (*ot žalištšb*) Vuk. prema Mar. vs. *ot grohb* Nik., Div., Vrut., Kop., Ml., srp. Bd., Crk., Hil., Mp. prema *ot grobištšb* Ass., *ot grebištšb* Zogr. Inače je uvijek u svim bos. ev. *grohb*. Usp. DANIČIĆ (1871: 11) »prerijetka riječ *žalb*«.

U popisu primjera, međutim, ne citiraju se samo »leksičke varijante«, kao što se najavljuje (str. 21–22), nego i druge razlike: u tvorbi i redu riječi, fonet-

ske i morfološke promjene te različiti propusti i pogreške, npr. (bez objašnjenja) *eoma* Čaj. vs. *el̃ma* dr. bos. vs. *lema* Ass., Mar. (u Mt 27,46).

Problem je u tekstovno-leksičkom istraživanju što ne postoje ni ustaljena i općeprihvaćena terminologija ni čvrsti kriteriji pri izboru najznačajnijih mjesta. Na (nesigurno) razlikovanje moravizama, ohridizama i preslavizama ne može se uvijek pouzdano osloniti (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 12, bilj. 6).

Čaj. pripada grupi pomlađenih bosanskih evanđelja (uz Kop. i Ml., Dov., Prip.) koja kao takva poznaju leksik bugarske preslavske redakcije (preslavizme) u kojoj je došlo (dosta rano), za razliku od ohridske književne škole, do ispravljanja stari(ji)h tekstova i novih prevođenja prema grčkome. Do sada nije potpuno razjašnjeno ulaze li nove riječi u Čaj. posredstvom (samo) srpskih rukopisa ili i nekim drugim putem, pa i izravnije iz bugarskih i(li) drugih izvora.

Andrej Pešikan (1989: 207) pridružuje se mišljenju Vere Jerković o trima predlošcima u Čaj., s čime se Ramić-Kunić ne može složiti.² Pešikan je uvjeren, na temelju usporedbe teksta Čaj. sa srpskima, da je drugi predložak »preuzet iz nemanjićke srpske države« i da je za ovaj najduži, središnji dio Čaj., koji obuhvaća gotovo polovinu njegova sačuvanoga teksta, »iskorištena [je] ona verzija koja je služila kao glavna u nemanjićkoj Srbiji u drugoj polovini 13. st.« To svjedoči i o vezama između bosanskih i srpskih pisarnica.

Ustanovljuje se sličnost Čaj. sa srp. *Bogdanovim ev.* (Bd., puni aprakos, 13/14. st.) i *Šišatovačkim tetraev.* (Šiš., kraj 13. st.). Ovdje je bila moguća i posrednička uloga srpskih punih aprakosa iz sredine 13. st., *Vatikanskoga* (Vat.) i *Mokropoljskoga* (Mp.) s obzirom na njihovu bosansku epizodu. Ramić-Kunić (2017: 41) vjeruje da Vat. i Mp. nisu posebno utjecali na bosanska evanđelja jer bi inače broj preslavizama u njima morao biti znatno veći.

»Filološka analiza rukopisa Čajničkog evanđelja pokazuje njegovu blisku vezu ne samo sa srpskom tradicijom već i mogućnost čuvanja starije veze s bugarskim, odnosno makedonskim predlošcima. Posebno se može postaviti pitanje o mogućem porijeklu predložaka s kojih je bosanska skupina evanđelja (ili jedan dio njih) prepisivana, kao i iz kojih je sve pravaca ćirilometodska tradicija mogla doći na područje srednjovjekovne Bosne« (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 11–12). Pretpostavlja se, dakle, da inovacije nisu stizale u Čaj. samo

² E. Ramić-Kunić (2017: 37) korigira mišljenje V. Jerković i A. Pešikana te tvrdi da »istraživanje tekstualnih korespondencija« omogućuje »raspoznavanje dva, a ne tri različita predloška« jer se leksik petoga pisara slaže i s drugim bosanskim evanđeljima i s prvim dijelom Čaj. Od retka Lk 6,42 Čaj. se udaljava od srpskih tekstova (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 37–38). Likovno i paleografsko ostvarenje (treće podloge) Čaj. pokazuje sličnosti s Hv. i Nik. (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 16–18).

posredstvom srpskih nego i izravnije iz preslavskih i(li) drugih izvora, iako o vremenu i načinu njihovih dodira nema jasnih podataka.

Vrijedne su pažnje podudarnosti Čaj. s Dan. u okviru drugoga predloška. Ovdje treba napomenuti da se Irena Grickat (1961–62: 286, 289) pita nije li *Daničićevo evanđelje* najbolji predstavnik bosanskoga stabla. Materijal pokazuje da se bugarsko *Šafarikovo tetraevanđelje* pridružuje Čaj. i Dan. u devet od dvanaest izabranih primjera, dok ih srpska evanđelja (Bd., Hil., Crk., Rh. i Mr.) prate znatno rjeđe (RAMIĆ-KUNIĆ 2017: 39–41). Kao ilustracija neka posluži stanje u Mk 6,6: *vsi (okrstъ) Čaj., Kor., Bd., Mp., i vsii Dan., vesi Šaf., Trn., Mst. vs. gradi i vsi (!) Ml. vs. grady Sof., Dobrš., Mir. vs. gradъce Nik., Div., Hv., Vrut., Prip., Vuk., Dobr., kao Mar., Zogr. Ali u Mt 14,15 (u prvom odsječku Čaj.) da šъdše vъ okrstъne gradъce* i u Čaj. vs. *da šъdše u vsi Kor., da šъdše vъ vsi Ml. prema vsi u Sav.*

Dalje se upozorava na veze Čaj. s bugarskim *Baničkim tetraevanđeljem* i makedonskim »bogumilskim« *Karpinskim ev.* (Karp., puni aprakos iz 13–14. st.) kao i s rukopisima »četvrte redakcije Ev. po Marku« Grigorija A. Voskresenskoga.

Tetraevanđelja, bugarsko Ban. i rusko *Frolovo* (Frol., 14. st.), za koje je utvrđena veza s pomlađenim bosanskim evanđeljima, Čaj. i Kor., predstavljaju prijelaz između konzervativne i mlađe verzije evanđeoskoga teksta. Anatolij A. Alekseev (2005: 9) smatra ih »perifernim« granama glavnoga crkvenoslavenskoga tekstovnog (evanđeoskoga) stabla. Tako Čaj. bira (u Mt 7,29) istu riječ kao Ban., iako u nešto drugačijem obliku: *bukarie* (prema *buky*) Čaj., *bukvarie* (prema *bukъvi*) Ban. vs. *knižnici* dr. (Čaj. daje inače prednost preslavizmu *knigočie*.) *Bukъvi* se smatra moravizmom koji je zamijenio staro južnoslavensko *knigy* (pl.). I neka druga bosanska evanđelja, npr. Hv. i Kor., pokazuju dodire s Ban. Tako čitamo u Mt 11,17 *sopêhomъ vatъ* Hv., Ban., Karp. vs. *piskahomъ vatъ* Čaj., Ml., Mir., Bd., Rh., Mp. kao Mar. vs. *svirahomъ vatъ* Nik., Div., Kor., *svirihomъ* Vat.; u Mt 19,24 *kamilu* Hv., *katъmelu* Ban. vs. *velъbludu* dr. bos. (*velъbluždu* Div., *veobludu* Dov.). U Lk 18,25 potvrđuju svi bosanski tekstovi grčku inačicu *kamila* (*kamilu* Nik., *kamelju* Div.), dok ovdje Ban. kao i kanonska ev., Ass., Mar., Zogr., Sav. daju prednost riječi *velъbludъ* (got. *ulbandus*, strus. *verbljudъ*). U Mt 21,8 ispravljeno je u Kor. *ot piniki* u *ot finiki*, što poznaje Ban. vs. *ot drêva* većina bosanskih evanđelja, te Mir. i Vuk. kao Mar. (slično *ot drêvъ* Hv., Bd. vs. *ot driviê* Mlet.)

Već je Sперanskiј (1906: 9) pretpostavio veze arhaičnoga Man. s bugarskim izvorima (GRICKAT 1961–62: 275). Man. i Čaj. izdvajaju se u Mk 13,35 od ostalih bosanskih evanđelja izborom *kurъ* u složenici: *vъ kuroglaše-*

niê ili zajutra Čaj., Man., Vat., u *kjuryglašeniê. ili za jutro* Mir. prema Zogr., Ostr. vs. *vb kokotoglašenie. li jutro* Mar. vs. *vb pêteloglašenie. ili utro* Div., *vb pêtelъglašenie. ili jutrê* Nik., *vb pytelъglašeniê. ily jutro* Hv. vs. u *pivoglašenie (!) ili sbjutre* Ml. vs. *lepъtorovo li glašenie li jutro* Prip. Izraz *pêtelъ* (Mt 26,34) u Čaj. i drugim bosanskim evanđeljima vs. *kjurъ* Mir., *kurъ* Zogr., Sav. vs. *kokotъ* Mar. objedinjuje inače sve bosanske tekstove.

Pomlađena bosanska evanđelja ili nemaju iste preslavizme ili ih raspoređuju na različite načine. Tako su u središnjem dijelu Čaj. potvrđeni i ovi leksemi i izrazi: *nêci* Čaj. vs. *eteri* Hv., Nik., Kop., Ml., Sof. vs. *edinъ* Prip. (Mt 27,47); *pade na lici svoemъ nicъ* Čaj. vs. *pade nicъ* dr. bos. (Mt 26,39); *starêšini žarъčъski* Čaj. vs. *arhierêi* dr. bos. (Mt 27,62); *strani* Čaj., srp.: Bd., Rh., Mp., Crk., bug. Trn., vs. *eziki* dr. bos., Mir., Vuk., Ban. prema Ass., Mar., Zogr., Sav. (Mt 28,19); *verigami* Čaj. vs. *užemъ želъznimъ* dr. bos. (Mk 5,3); *rati* Čaj., Rh., Mp.; Dobr., Mst. vs. *brani* Hv., Nik., Ml., Kop.; Bd., Ban.; Mar., Zogr. (Mk 13,7).

Na kraju autorica zaključuje da još nije moguće odgovoriti na značajno pitanje kada i na koji način dolazi do pomlađivanja u Čaj. i njemu srodnim bosanskim evanđeljima.

Čajničko četveroevanđelje čuva, pak, pored inovacija u najopširnijem dijelu kodeksa i arhaizme rijetke u drugim slavenskim tekstovima kao što je *balii* (istina u iskrivljenom obliku *baêli*) (vs. *vračъ* dr. ev.) i *setъ* (vs. *reče* dr. ev.). Primjer *baêli* nalazi se na samom početku kodeksa (Mt 9,12), a *setъ* pri njegovu kraju, u Lk 7,40, što znači u odlomcima koji, kako tvrdi Ramić-Kunić, slijede bosansku normu. Pogrešan oblik te riječi, koji može potjecati još iz podloge, pokazuje da je ona pisaru bila nepoznata.³

³ *Balii* u obliku *balъ* potvrđen je i u *Hvalovu zborniku* u *Poslanici Kološanima* 4,14, dok na istom mjestu u *Mletačkom zborniku*, *Giljferdingovu/Lenjingradskom* (bos., s kraja 14. st.) i *Šišatovačkom apostolu* (srp., 12/13. st.) stoji *vračъ* (DANIČIĆ 1871: 11). Inačica *balii* nalazi se u kanonskom *Marijinskom tetraevanđelju* (Lk 4,23) vs. *vraču* Hv., Čaj. i dr. bos., Mir., *vračju* Ass., Ostr. Taj se izraz sreće već u *Sinajskom psaltiru* (11. st.), a nije stran ni hrvatskoglagoljskim tekstovima. Arhaični glagol *setъ* (3. l. jd. aorista) javlja se u zadnjem odsječku Čaj. (u Lk 7,40) za uobičajeno *reče*, što imaju (na tom mjestu) sva druga bosanska, kanonska (Ass., Mar.) i druga evanđelja (Mir., druga srpska, bug. Ban., mak. Dobrejš.). I ta riječ povezuje Čaj. s *Hvalovim zbornikom* koji je čuva, istina u pogrešnom obliku *seta*, u *Djelima apostolskim* 8,36 i *Poslanici Hebrejima* 8,5 za *setъ* kako stoji korektno u *Giljferdingovu apostolu* (bos., s kraja 14. st.). *Šišatovački apostol* (srp., iz 1324. god.) ima na tom mjestu *reče* (DANIČIĆ 1871: 12). Oblik *setъ* poznaju kanonski glagoljični spisi, opet *Sinajski psaltir* (Ps 35, 2) i *Kločev glagoljaš* (Kloc. 66.1, Kloc. 5a.17), homilijar iz 11. st.

Sve ovo potvrđuje posebno mjesto *Čajničkoga evanđelja* među bosanskim i drugim slavenskim evanđeljskim tekstovima.

O preslavizmima, glagoljici (glagoljičnim zapisima) i mjestu *Evanđelja po Ivanu* u bosanskoj crkvenoslavenskoj tradiciji treba naravno još razgovarati.

Na kraju navest ćemo nekoliko primjedaba na ovo izdanje. Velik je posao skupiti ovako opsežan materijal i rasporediti ga prema određenim kriterijima. U *Predgovoru* izdanja jednoga kodeksa ne mogu se raspraviti i riješiti mnogi problemi bilo kojega srednjovjekovnog teksta, posebno ovako složenoga kakvo je *Čajničko evanđelje*, pa tako ni značajno pitanje njegove filijacije. Pri ovakvu pothvatu uvijek su moguće pogreške, propusti i nepreciznosti.

U paleoslavistici nije ujednačena terminologija, što može dovoditi i do nesporazuma. Tako nailazimo u *Predgovoru* (na 12. str.) naporedo na sinonimne (grč. i lat.) izraze: *aprkos*, *evanđelistar*, *lekcionar*. Naziv *lekcionar* (lat. *lectionarium*) koristi se npr. u hrvatskoj filološkoj tradiciji izričito jednoznačno kao termin koji obilježava (katoličku) liturgijsku knjigu koja sadrži izabrana biblijska čitanja (lekcije) namijenjena misi. Bosanska evanđelja nisu prvotno imala tu funkciju.

U podnaslovu ovoga izdanja stoji da je *Čajničko četveroevanđelje* »bosanski rukopis s početka 15. st.«, a na str. 9 i u popisu izvora (str. 56) stavlja se ono na »kraj 14. ili početak 15. st.« (u »14–15. st.«). Ni datiranje *Sofijskoga evanđelja* nije precizirano. Na str. 59 Sof. je iz 14.–15. st., a na str. 47 datira se ono »u kraj 13. ili početak 14. st.« *Dobromirovo se tetraevanđelje* citira na listi izvora (str. 56) kao bugarsko. Ono se inače smatra jednim od najstarijih makedonskih tekstova.

Na popisu korištene literature ne nalaze se svi radovi citirani u *Predgovoru*, kao npr. Speranskij, Vakareliyska iz 2008. god. i još neki. Paginacija označena u *Sadržaju* ne odgovara uvijek onoj u unutrašnjosti knjige.

Ima i nekih sitnijih propusta, npr. na str. 39: u Mk 6,6 ispravno bi bilo *vsi umj. vasi* u Čaj. i (na istoj stranici) u Lk 9,7 *četvrovlastъnikъ* umj. *četvrъtovlastъnikъ* Mir. Na str. 11 treba »do 95a strane«, a ne »od«.

Nekoliko snimaka cjelovitih folija iz originala upotpunilo bi predodžbu o ovom rukopisu.

Sve ove primjedbe ne umanjuju značaj izdavanja još jednoga srednjovjekovnog kodeksa poput *Čajničkoga četveroevanđelja* kojemu u paleoslavistici pripada sasvim posebno mjesto.

U posljednje su vrijeme, nakon nekoliko desetljeća šutnje, u Sarajevu objavljena sljedeća evanđelja: osim *Čajničkoga* i *Vrutočko* (2015. god.), *Di-*

voševo (2018. god.), *Sofijsko* (2018. god.), a uskoro ćemo doživjeti i izdanje *Kopitarova četveroevanđelja*.

JAGODA JURIĆ-KAPPEL

POPIS CITIRANIH EVANĐEOSKIH TEKSTOVA

Bosanska tetraevanđelja:

- Čaj. – *Čajničko tetraev.*, 14/15. st. (ili početak 15. st.)
 Dan. – *Daničićevo tetraev.*, 14/15. st. (varijante prema Daničićevu izdanju Nikoljskoga ev. iz 1864. god.)
 Div. – *Divoševo tetraev.*, 1. ili 2. četvrt. 14. st.
 Dov. – *Dovoljsko tetraev.*, kraj 14. st./početak 15. st. (14/15. st.)
 Gf. 97. – *Giljferdingov (Lenjingradski) apostol*, bos., kraj 14. st.
 Grig.- Giljf. – Grigorovič-Giljferdingovi fragmenti ev. (8 listova), 13. st.
 Hv. – *Hvalovo tetraev.*, sastavni dio Hvalova zbornika, 1404. god.
 Kop. – *Kopitarovo tetraev.*, 14/15. st.
 Man. – *Manojlovo tetraev.*, poč. 14. st.
 Ml. – *Mletačko tetraev.*, sastavni dio Mletačkoga zbornika, 14/15. st.
 Nik. – *Nicoljsko tetraev.*, 14/15. st.
 Pripk. – *Pripkovićevo tetraev.*, 14/15. st.
 Sof. – *Sofijsko tetraev.*, 2. polovina 14. st. ili početak 15. st.
 Vrut. – *Vrutočko tetraev.*, kraj 14. st.

Kanonska evanđelja:

- Ass. – *Assemanijevo ev.*, kratki aprakos, glglj., mak., 11. st.
 Mar. – *Marijinsko tetraev.*, glglj., mak., 10/11. st.
 Ostr. – *Ostromirovo ev.*, kratki aprakos, ćiril., rus., 1056/1057.
 Sav. – *Savvina knjiga*, kratki aprakos, ćiril., bug., 11. st.
 Zogr. – *Zografsko tetraev.*, glglj., mak., 10/11. st.

Druga evanđelja:

- Ban. – *Baničko/Baniško tetraev.*, bug., kraj 13. st.
 Bd. – *Bogdanovo ev.* (puni aprakos), srp. 13. st. (ili 13–14. st.)
 Boj. – *Bojansko ev.* (kratki aprakos), »rana polovina 13. st.«
 Crk. – *Crkolez br.1* (puni aprakos), srp., sredina 13. st.
 Dobrm. – *Dobromirovo tetraev.*, mak., 12. st.
 Dobrš. – *Dobrejšovo tetraev.*, bug., prva polovina 13. st.
 Frol. – *Frolovo tetraev.*, rus., 14. st.

- Hil. – *Hilandarsko ev.* (puni aprakos), srp., 13. st.
 Ill.4 – Četvrti vatikanski misal, poč. 14. st.
 Jur. – *Jurjevsko ev.* (puni aprakos), rus., 1119.–1128. god.
 Karp. – *Karpinsko ev.* (puni aprakos), mak., 13. st. (ili 13–14. st.)
 Mir. – *Miroslavljevo ev.* (puni aprakos), humska rdkc., 1161–1170.
 Mp. – *Mokropoljsko ev.* (puni aprakos), srp., sredina 13. st.
 Mst. – *Mstislavovo ev.* (puni aprakos), rus., 12. st.
 Rh. – *Raško-hilandarsko tetraev.*, srp., sredina 13. st.
 Šaf. – *Šafarikovo tetraev.*, bug., 14. st.
 Šč. – *Šišatovačko tetraev.*, srp., kraj 13. st.
 Šiš. – *Šišatovački apostol* (puni aprakos), srp., 1324. god.
 Trn. – *Trnovsko tetraev.*, bug., 13. st.
 Vat. – *Vatikansko ev.* (puni aprakos), srp., sredina 13. st.
 Vrač. – *Vračansko ev.*, (aprakos), bug., 13. st.
 Vuk. – *Vukanovo ev.* (puni aprakos), srp., kraj 12. st.
 Vv. – *Vojvodičko tetraev.*, srp., 13. st.

LITERATURA

- ALEKSEEV, A. A. 1999. *Textgeschichte der slavischen Bibel: Teknologija slavjanskoj biblii. Serie: Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe A: Slavistische Forschungen. Neue Folge. Bd. 24.* S.-Peterburg – Köln: Dmitrij Bulanin – Böhlau Verlag.
- ALEKSEEV, A. A. 2005. *Evangelie ot Matfeja v slavjanskoj tradicii.* Sankt-Peterburg: Rossijskoe biblejskoe občestvo.
- BELIĆ, A. 1936. Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika. *Svetosavski zbornik 1*: 211–276.
- DANIČIĆ, Đ. 1864. *Nikoljsko jevanđelje.* Beograd: Državna štamparija.
- DANIČIĆ, Đ. 1871. Hvalov rukopis. *Starine JAZU 3*: 1–146.
- GRICKAT, I. 1961–1962. Divoševo jevanđelje, filološka analiza. *Južnoslovenski filolog 25*: 227–295.
- HRISTOVA-ŠOMOVA, I. 2004. *Službenijat Apostol v slavjanskata rukopisna tradicija. Tom I. Izsledvane na biblejskija tekst.* Sofija: Universitetsko izdatelstvo »Sv Kliment Ohridski«.
- JAGIĆ, V. (ed.) 1883. *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus cyrillicis transcriptum.* Berlin: Weidmann.
- JAGIĆ, V. 1896. Karakterističeskie čerty četirech redakcij slavjanskogo perevoda Evangelija ot Marka G. Voskresenskogo. Moskva. *JA 18*: 272–274.
- JAGIĆ, V. 1913. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache.* Berlin: Weidmann.
- JERKOVIĆ, V. 1975. *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju.* Novi Sad: Matica srpska.

- KARDAŠ, M. 2018. *Bosansko četveroevanđelje. Sofijski odlomci*. Sarajevo: Forum Bosnae 80.
- KARDAŠ, M. 2020. *Jezik i grafija Kopitarova četveroevanđelja*. Sarajevo: Slavistički komitet – Filozofski fakultet u Sarajevu.
- KUNA, H. i dr. 1986. *Hvalov zbornik: Faksimil, transkript i komentar*. Sarajevo: Svjetlost.
- KUNA, H. 2008. *Srednjovjekovna bosanska književnost*. Sarajevo: Forum Bosnae 45.
- LAVROV, Petr A. 1914. *Paleografičeskoe obozrenie kirillovskogo pis'ma*. Enciklopedija slavjanskoj filologii, tom./vyp. 4.1. Sankt-Peterburg.
- MOMIROVIĆ, P. 1956. Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču. Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Sarajevo. *Naše starine* 3: 173–177.
- NAKAŠ, L. (ur.) 2015. *Vrutočko bosansko četveroevanđelje*. Sarajevo: Forum Bosnae 67–68.
- NAKAŠ, L. (ur.) 2018. *Divoševo evanđelje. Studija i kritičko izdanje teksta*. Posebna izdanja, knjiga 31. Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- PELUSI, S. (ed.) 1991. *Novum Testamentum Bosniacum Marcianum*. Padova: Centro Veneto Studi e Ricerche sulle Civiltà Classiche e Orientali Giunta Regionale del Veneto.
- PEŠIKAN, A. 1989. Još jedan (četvrti) prepis druge redakcije starosrpskih tetra i odnos ove verzije prema Čajničkom jevanđelju. *Južnoslovenski filolog* 45: 199–208.
- RAMIĆ-KUNIĆ, E. (ur.) 2017. *Čajničko četveroevanđelje, bosanski rukopis s početka 15. stoljeća*. Edicija Posebna izdanja, knjiga 36. Sarajevo: Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu.
- RODIĆ, N.; G. JOVANOVIĆ, 1986. *Miroslavljevo jevanđelje – kritičko izdanje*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU, I odeljenje, knj. 33. Institut za srpskohrvatski jezik SANU.
- SAVIĆ, V. 2014. Zapadnosrpskii vstavnoi list v Mokropol'skom tetraevangelii. *Slavjanskii Al'manah*. Institut slavjanovedenija RAN. Moskva, 439–453.
- SPERANSKIJ, M. N. 1899. Recenzija M. Speranskogo na trudy G. A. Voskresenskogo. *ZIAN* 3/5: 27–151.
- VAJS, J. 1948. *Najstariji hrvatskoglagoljski misal*. S bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala. Djela JAZU, knj. 38. Zagreb: JAZU.
- VAKARELIYSKA, C. 2008. *The Curzon Gospel. Vol. I: An Annotated Edition; Vol. II: Linguistic and Textual Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- VOSKRESENSKIJ, G. A. 1896. *Charakterističeskie čerty četyreh redakcij slavjanskogo perevoda Evangelija ot Marka, po sto dvenadcati ruk. ev. XI–XVI vv*. Moskva: Univerzitetskaja tipografija.
- VUKIČEVIĆ M. M. 1901. Iz starih srbulja. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 13: 289–349.